

ҒАЛЫМ АХМЕДОВ

Таңдамалы

II

«Жібек жолы» кітапханасы

Ғалым Ахмедов

**ТАҢДАМАЛЫ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ**

ЕКІНШІ ТОМ

Естеліктер мен тарихи деректер

АЛМАТЫ
"ЖІБЕК ЖОЛЫ"
2005

ББК 84. Қаз. 7-44

А 94

*Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ахмедов Ғ.

А 94 Таңдамалы шығармалар жинағы. Екінші том. Естеліктер мен тарихи деректер. – Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі, 2005. – 280 бет.

ISBN 9965-637-92-X

Белгілі жазушы, аудармашы Ғалым Ахмедовтың таңдамалы шығармалар жинағының 2-томы тарихи деректер мен естеліктерді қамтиды. Мұнда “Алаш” партиясы мен “Алашорда” үкіметінің құрылуы, автономиялы ұлт республикалары құрылған кездегі ұлт мәселесі, елді жаппай зорлап колхоздастыру, соның салдарынан шаруашылықтың күйзелуі, аштық, халықтың отырған жерінен босып, қырылуы, отызыншы жылдардағы жаппай репрессия жөнінде қарт қаламгердің көрген-білгендері әңгімеленеді. Жинаққа енген көпшілікке белгісіз тарихи аңыз-әңгімелер, сондай-ақ ертеде білім алған қазақ жастары, Ресей Мемлекеттік Думасындағы қазақ депутаттары туралы мағлұматтар, белгілі адамдар жайындағы естеліктер тәлімді, қызықты мәліметтерге қанықтырады. Жинақтың тарихи-танымдық маңызы бүгінгі жас ұрпақ үшін орасан зор деп білеміз.

ББК 84. Қаз. 7-44

А $\frac{4702250201}{430(05) - 05}$ хабарланбаған – 2005

ISBN 9965-637-92-X (2-т.)

ISBN 9965-637-91-1

© «Жібек жолы» баспа үйі, 2005

I БӨЛІМ

ҰЛТТЫҚ ҰЛЫ БҰЛҚЫНЫС

Аяусыз жаным, мен бір құрбан лағың,
Болса алуға, қаным себеп, мұрадың.
Болайын сүйінші, жұлдызы жанып бақыттың,
Сен көркейді деп есітсе құлағым!

Міржақып

Алаш — арғы ата-бабаларымыздан келе жатқан көне сөз екені көпшілікке белгілі. Қарттардан естуімізше, “алты алашқа”: қазақ, қырғыз, өзбек, түрікпен, башқұрт, қарақалпақ халықтары кіреді. Шынында да, осы халықтардың бұрынғы көшпелі өмірі, тілі, салт-санасы, ғұрып-ғадеттері бірыңғай.

Қазақта елге қамқор болған қадірменді адамдарын “алаштың азаматы” деуші еді, ешкімді де жат көрмейтін халқымыз танымаған адамын да “алаштың азаматының бөтендігі жоқ” деп құрметтеп қарсы алып келген. Қай кезде де осы сөз ел аузында жақсы ниетте айтылған. Ал енді бері келе осы сөзден безіп кеттік. Оған кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында, әлі ақ пен қараны айырып біле қоймаған кезімізде “Алаш” тобының құрылуы себеп болды. Бұл қауым кейін ел көзіне “құбыжық” көрініп, “алаш” деген сөзден ат-тонымызды ала қашатын болдық.

Қазір енді әлеуметтік әділет орнап, әркім ойындағысын ашық айтып ойласуға, ақылдасуға мүмкіншілік туып отырғанда, кейбір мәселелерді қайта ойласып шешуіміз керек. Солардың бірі — “Алаш” мәселесі. Біз талайдан бері аластап, елді одан шошытып келген осы “Алаш”, шынында да, халқымызға жат болып жауыздық істеді ме екен? Қанша жерді билеп, қанша өмір сүрген? Қанша күш-қуаты болып, кімді қорғап, кімдерге зәбір берді екен?

Коммунистер партиясы мен кеңес өкіметі капиталистік

мемлекеттердің қоластындағы отар елдердің ұлт-азаттық қозғалысын күні кешеге дейін әдейі қоздырып, қолдап келді, оларды осы күрестері үстінде анау бай, мынау кедей деп бөлген жоқ, өйткені қай жерде де ұлт азаттығы қозғалысына бүкіл халық тұтас қатысады. Өздері мықты империалистік жаумен алысып жатқанда, іштерінен жік ашылып екі жақ болса, ондай күрестен қандай нәтиже шықпақ?

Бұрынғы Русия империализмін басқа, мысалы, Англия империализмінен бөлектеп, ағылшын империализмі “жаман”, Русиянікі “жақсы” деп алалап қарауға болмайды, қайта, соңғысы көріне дөрөкі болды. Ал біз Русияға бағынғанымызға қуанып, шет ел империалистерін жамандаумен болдық. Осы екі мемлекет (Русия мен Англия) дәуірлеп тұрған кездерінде “Антанта” одағында ауыз жаласып жүргендерімен де, іштей бәсекелес еді. Русия ту сонау бірінші Петр патша кезінен-ақ, берідегілері кең-байтақ қазақ жерін, Орта Азияны өзіне қаратып алғанын қанағат тұтпай, ағылшындар алып кеткен Үндістанға құзғынша сұғанақтана қарап, сол елді, оны ғана емес, оның арғы жақ, бергі жағындағы басқа елдерді де өзіне қаратып алуды көздегені көпшілікке мәлім жағдай. Петр патша кезінде Петербург Еуропаға қарай ашылған “терезе” болса, қазақ жері шетіндегі Орынбор Азияға қарай ашылған кең дарбаза болды. Орта Азияны жаулап алған орыс әскері осы Орынбор арқылы өтті. Қазақ жеріне ең алдымен патшаның отаршыл әкімдері, елге бүйідей тиген әскері, елдің ен байлығына қомағайлана ауыз салған сауда капиталының өкілдері келді, қазақ жерінен Русияға ауысқан байлыққа санжетпейді, кеніміздің, шикізаттарымыздың қызығын солар көрді. Патша өкіметі қоластындағы “бұратана” елдерді надандықта, отар етіп қана ұстауды көздеді, оларды шоқындырып, орысқа сіңіріп жіберу саясатын ұстады. 1905 жылғы революциядан кейін Русия халықтарына “шолак” бостандық уәде етіп, Мемлекет Думасы құрылғанда алғашқы екі Думаға бұратана халықтардан да депутаттар сайланған еді, кейін бұл халықтар, солардың ішінде қазақтар да, әлі мемлекет ісіне араласуға жетілмеген деп көріне кемсітіліп, Думаның маңына жолатпай қойған.

Осындай жағдайда сол кездерде аз да болса оқыған, көзі ашық азаматтары бар қазақ халқы, ұлт азаттығы демей-ақ қояйын, ел правосы үшін күресті ме, жоқ па? Егер тырп етпей отырған болса, онда, неміс нацистерінің айтатынындай, құл болу үшін

жаралған халық болып шықпаймыз ба? Жок, олай емес, қылышынан қан тамған патша заманында да елімізді отарлағанына, жерімізді тартып алғанына, өзімізді кемсітіп ұстағанына қарсылық білдірген, сол үшін патшаның түрмесінде азап шеккен, жер аударылған азаматтарымыз болған. Ұлтымыздың белгілі қамқорлары Әлихан, Ахмет, Міржақыптардан басқа да, мысалы, Қазан университетінің медицина факультетін бітірген Ғалиахмет Арынғазиев, Воронежде оқып жүргенде ұсталып айдалған Сахыпкерей Арғыншиев, елге үндеу таратқаны үшін айдалған Сүйінішқали Айшуақов (Орал облысынан) және басқа да патшаның қуғынында болған адамдар бар. Бірақ бұлардың бастарын біріктірген партия жоқ еді, әрқайсысы өз беттерінше әрекет жасап жүрді. Сондай ауыр жағдайда қазақтың жоғын жоқтап патша өкіметіне қарсы бас көтерген қазақ азаматтарының іс-әрекеттерін ұлт азаттығы үшін күрес деп қарамағанда, не дейміз? Кейбіреулер олар халықты (массаны) соңына ерте алмады дер. Басым көпшілігі сауатсыз, қараңғыда бұйығып жатқан ел бұларға бірден қайдан ере қойсын? Соның үшін де Ахаң ұйықтап жатқан елді оятар ма екен деп ызыңдатып “Масасын” ұшырды. Міржақып “Оян, қазақ!” деп ұран салды, Сұлтанмахмұт Торайғыров “қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуға” тырысты. Әлихан Бөкейханов орыс газеттеріне қазақ жерін қалай болса солай тартып алып жатқан, қазақтарды шоқындыруды көздеген патша саясатына қарсы мақалалар жазды. Басында үш мың данамен ғана шыққан “Қазақ” газетінің өзі патша ұлықтарының қатты бақылауында болды, редакторы Ахмет талай қамалып, мыңдаған сом айып төлеп тұрды, полиция редакцияны, қызметкерлерінің үйлерін тінтіп қарап жүрді. Әлихан өз елінде жұмыс істеуге мүмкіншілік болмағандықтан Самараға барып, онда да полицияның бақылауында болды. Ол І Думаға сайланғанда Семей түрмесінде отырғандықтан Петербургке патша І Думаны қуған күні ғана жетеді, сонсоң бір топ депутаттармен бірге Выборг қаласына барып, белгілі Выборг үндеуіне қол қояды, сол үшін үкімет оны тағы да түрмеге қамайды. Патша өкіметі думаға қазақтан депутат сайлатпай қойғаннан кейін Әлихан патша үкіметінің қазақтың шұрайлы жерлерін алып, өздерін қуаңшылық жерлерге ығыстырумен қатар, қазақ халқын шоқындыруға бет алған саясатына қарсы 1914 жылы “Речь” газетінің 23 қаңтар (5 ақпан) күнгі 22/2691 санында Мемлекет Думасы депутаттарына ашық хат жазды.

Екінші Николай патшаның 1917 жылы ақпан айында тақтан құлауы, үш жүз жылдан бері жер жүзі құрлығының алтыдан бір бөлігін алып жатқан Русияның алып империясын дара билеп келген (самодержец) Романовтар әулетінің мұндай халге ұшырауы қалың көпшілігі қараңғылықта жатқан халықтарға, соның ішінде орыс халқының өзіне де, жалтыр көкте жарқ ете қалған найзағайдай әсер етті. Алғашқы ресми хабарлар патша “өз еркімен” тақтан түсті деп жариялады, бірақ көп ұзамай-ақ оның шын себебі халыққа мәлім болды. Патшаның құлағанына қуанбаған ел жоқ, енді теңдікке, бостандыққа қолымыз жетті деп бұрын езіліп келген халық мәз болды. Бірақ олай болмай шықты. Германияның “Темір канцлер” деп аталған мемлекет басшысы О. Бисмарк деген кісі: “Революцияны данышпандар даярлайды, фанатиктер орындайды, қызығын азғындар көреді” деген екен, халықтардың зор үміт күткен революциясының нәтижесі сол Бисмарк айтқандай болып шықты, бұл енді өз алдына мәселе, оны қоя тұрайық.

Он алтыншы жылдың уақиғасынан кейін патшаның жазалаушы әсерінің соққысынан есеңгіреп қалған, 19 бен 31 жас арасындағы азаматтары майданға жіберілген (олардың біразы ірі капиталистердің өндіріс орындарында жұмыс істеді) қазақ елі майдан хабарына құлақ тігіп, орыс әскерінің қансырай жеңіліп, ылғи шегініп келе жатқанынан шошынып, жігіттеріміздің жайы қалай болады деп елеңдеп отырғанда “патша тақтан құлады” деген хабар жеткеннен кейін бұл жағдайды қалай түсіну керек екенін біле алмай аң-таң болды. Қазақтың бас көтерген азаматтарының өздері де бірден жөн таба алмай алақтап қалды. Дегенмен әрекет жасап олар 1917 жылы бірінші көкекте Орынборда тұңғыш қазақ съезін шақырды. Оған Ақмола, Семей, Сырдария облыстарынан, Бөкей ордасынан келген адамдар, Қазаннан, Уфадан, Орынбордан қонақтар, ұзын-ырғасы үш жүздей адам қатынасқан, олар, “Қазақ” газетінің айтуынша, ылғи, “ығай мен сығайлар” болған.

Онда қаралған мәселелер: 1. Жаңа тәртіп жайы: а) жаңа тәртіпті нығайту; ә) комитеттер жасау; б) қалай жасау жобасын шығарып, сайлау басына кісі жіберу. 2. Съездер: а) жалпы қазақ съезі; ә) барша мұсылмандар съезіне уәкілдер жіберу. 3. Учредительное собрание (Құрылтай). Торғай облысынан делегаттар

белгілеу. 4. Дін һәм оқу мәселелері. 5. Жер мәселесі. 6. Сот: коронный һәм народный. 7. Земство. 8. Баспасөздер. 9. Почтаны жөндеу. 10. Ақша мәселесі. 11. Зиянды мәхкамаларды һәм чиновниктерді қалдыру (орындарынан түсіру. — *Ғ.А.*). 12. Соғыс һәм жұмысшылар. 13. Бүліншілік жөніндегі мәселелер.

Съезді Қазан мұсылмандарынан юрист Н. Хэлфин, Уфадан Ғабдірақман Фәхретдинов, Орынбор мұсылмандарынан Ғәбділғазиз Хүсәйінов, Теміршаһ Соловьев, Ақтөбеден имам Ғұмар Ғабділбаниев, Ахмет Байтұрсынов, “Уақыт” газетінің редакторы Фатих Кәримов құттықтаған. Съезді құттықтауға келген губернаторды халық қуып шығарған. Баяндама жасаған М. Дулатов халыққа зиянын тигізген Ғабдрахман Мәшиев пен губернатордың тілмашы Мұхаммедияр Тұңғашинді съезден қууға ұсыныс енгізген екен, Мәшиев “съезде болмаған, ал Тұңғашинді съезд қуып жіберген” (Газетте: “Бостандық туралы баяндаманы халыққа қасқиып қарап тұрып М. Дулатов жасады” деп жазған. Бұл сол кездерде редакцияда қызмет істеп жүрген Жанұзақ Жәнібеков деген жас жігіттің албырттана қуанып жазғаны болса керек. — *Ғ.А.*).

Күн тәртібіндегі мәселелерді қарауға бес комиссия сайланған. Жалпы қазақ съезін шақыратын бюро (А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Сейтәзім Қәдірбаев, Ғұмар Есенғұлов, И. Әлімбеков, Есен Тұрмұхаммедов, К. Нұрымов), Москвада 1 мамырда болатын мұсылмандар съезіне делегаттар (Ораз Тәтиұлы, С. Кәдірбаев, Аққағаз Досжанова, Сұлтанғазы Ысхақұлы) сайланған. Русия мемлекеті “демократическая, парламентарная, децентралистическая республика” (газетте осылай жазылған, сол күйінше келтіріп отырмын. — *Ғ.А.*) болсын, крестьянский начальниктер мәхкамалары жойылсын, Торғай облысында халыққа зиянды чиновниктер (аттары аталған) орындарынан түссін, сотқа берілсін һәм бірсыпыралары абақтыға жабылсын деген.

Бұл съезд шынында да жағдай қиын, уақыт тығыз болғандықтан қазақ елі түгел қатынаса алмаған, қаралған мәселелері де шала-шарпылау шешілген съезд болғаны байқалады. “Съезге қатынасқандардың ішінде Орал облысынан — I Дума депутаты Алпысбай Қалменов, дәрігер Ғұмар Есенғұлов, студент Кәрім Жәленов; Торғай облысынан — I және II Дума депутаты Ахмед Бірімжанов, студент Тел Жаманмұрынов; Троицкіден — Жансұлтан Сейдалин, Жанша Сейдалин, студент Әбубәкір Иманбаев;

Бөкейден — адвокат Уәлидхан Танашев, студент Шәфқат Бекмұхаммедов; Семейден — юрист Мұқыш Поштаев; Сырдариядан — студент Мұстафа Шоқаев, Жүсіпбек Басығарин (осы кісінің газеттерде жазған өлеңдері де бар. — *F. A.*); Ақмоладан — Мағжан Жұмабаев болған.

Съезд материалдары басылған “Қазақ” газетінің осы 1917 жылғы 12 көкек күнгі санында Ғалихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқаев, Міржақып Дулатов “Алаш ұлына” деген үндеу жазып, онда: “... екенде жоқ, сепкенде жоқ қазақ халқы бостандыққа ортақ болып отырмыз. Бізге осындай теңдік әперіп отырған орыс халқының ақ жүрек адал ниетті көсемдері, орыс халқының жұмысшылары һәм ғәскері... Біз қазаққа “көн, қарсы келме” (он алтыншы жылғы уақиғаға байланысты. — *F. A.*) дегенде рахымсыз хукумәт жай-күйіне қарамай қырып-жойып жұрттың берекесін кетіретінін біліп амалсыздан көн деуші едік” дей келе, қазіргі жағдайда Уақытша үкіметті қолдауға үндейді. Ол кездерде жұрттың бәрі де Уақытша үкіметтің көпшілігі либерал басшыларынан, алда болатын Учредительное собраниеден көп үміт күткен болатын.

Ал енді жалпы қазақ съезі 1 тамызда шақырылмақшы екен, бірақ Петроградтағы “Шура-и-ислам” ұйымының председателі Ахмедбек Салиховтан және Петроградта уәкіл болып жүрген Уәлидхан Танашев, Жанша Досмұхаммедов, Жақып Ақбаевтардан: Учредительное собрание 17 қыркүйекте болады, депутаттардың тізімін бір ай бұрын 17 тамыздан қалдырмай тапсыру керек, сондықтан жалпы қазақ съезін 20 шілдеден кейінге қалдыру мүмкін емес, деген телеграмма келген соң тағы да уақыт тығыз болғандықтан әр облыста сайланып қойылған комитет мүшелерінен екі адамнан шақырылып, бас-аяғы жиырма шақты ғана адам жиналған. “Қазақ” газеті “басқа амалы қалмаған” деп жазады. Өз қаржыларымен біресе облыстарға, біресе орталыққа — Петроградқа шапқылап жүрген аз топ қазақ басшылары бұдан артық не істесін?

1917 жылы 21—28 шілдеде Орынборда өткен бұл съезге Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарынан және Бөкей ордасынан уәкілдер келген. Съезд председателі болып Халил Досмұхаммедов, серіктеріне Ахмет Байтұрсынов пен Әлмұхаммед Көтібаров сайланған. Қаралған мәселелер: 1. Мемлекет билеу туралы. 2. Қазақ облыстарына автономия. 3. Жер мәселесі. 4. Халық милициясы. 5. Земство.

6. Оқу мәселесі. 7. Сот мәселесі. 8. Дін мәселесі. 9. Әйел мәселесі. 10. Учредительное собрание сайлауына дайындалу һәм қазақ облыстарынан депутаттар. 11. Бүкіл Русия мұсылмандарының кеңесі (Шура-и-ислам). 12. Қазақ саяси партиясы. 13. Жетісу облысының уақиғасы. 14. Киев шаһарында болатын бүкіл Русия федералистерінің съезіне һәм Петроградта болатын оқу комиссиясына қазақтан уәкіл жіберу.

Съезд қаулысында: Русия “демократическая, парламентарная республика болсын, қазақ облыстары қоныс ұлт жігіне қарай облыстық автономия алуға тиіс, қазақ халқы өзінің еншілі жеріне орнығып болғанша қазақ жері ешкімге берілмесін, осы күнгі дайымы ғәскер орнына халық милициясы құрылсын” деп, аяғында учредительное собраниеге әр облыстан мына кісілер делегат болып ұсынылған: Ақмоладан — 1. Айдархан Тұрлыбаев, 2. Асылбек Сейітов, 3. Ережеп Итбаев, 4. Сейілбек Жанайдаров, 5. Жұмағали Тілеулин, 6. Рахымжан Дүйсенбаев, 7. Мағжан Жұмабаев, 8. Сұлтан Мұхаммед Абылаев, 9. Сыдық Мешітбаев, 10. Салмақбай Күсемісов, 11. Хайретдин Болғанбаев, 12. Садуақас Сейфуллин; Семейден: 1. Г. Н. Потанин, 2. Ғалихан Бөкейханов, 3. Ғалімхан Ермаков, 4. Халил Ғаббасов, 5. Мұқыш Поштаев, 6. Жақып Ақбаев, 7. Биәхмет Сәрсенов, 8. Ахметжан Қозыбағаров; Торғай облысынан: 1. Ахмет Байтұрсынов, 2. Міржақып Дулатов, 3. Ахмет Бірімжанов, 4. Есенғали Тұрмұхаммедов, 5. Елжан Оразов, 6. Тел Жаманмұрынов, 7. Сейітәзім Қадірбаев; Оралдан: 1. Халил Досмұхаммедов, 2. Жанша Досмұхаммедов, 3. Нұрғали Ипмағамбетов, 4. Сәлімгерей Қаратілеуов, 5. Ғобайдолла Әлібеков, 6. Ғобайдолла Бердиев, 7. Ғұмар Есенғұлов; Жетісудан: 1. Мұхаммеджан Тынышбаев, 2. Ибраһим Жайнақов, 3. Ғабділкәрім Сидиқов, 4. Отыншы Әлжанов, 5. Базарбай Мәменов, 6. Мырзахан Төлебаев, 7. Түбек Есенғұлов, 8. Садық Аманжолов, 9. Дүр Сауранбаев, 10. Сәттарқұл Жанқарашов, 11. Сүлеймен Келгенбаев; Сырдариядан: 1. Мұстафа Шоқаев, 2. Санжар Әсфандияров, 3. Ғазымхан Кенесарин, 4. Садық Өтегенов, 5. Әлмұхаммед Көтібаров, 6. Хұсайын Ибраһимов, 7. Зұлқарнайын Сейдалин, 8. Ибраһим Тасимов, 9. Пашабек Болатханов, 10. Сегізбай Айзунов, 11. Иемберген Тәттібаев, 12. Сұлтанбек Ходжанов, 13. Ғобайдолла Хожаев, 14. Ғұмар Жанғалиев; Ферғанадан: 1. Қоңырқожа Хожықов, 2. Ғабдірахман Оразаев, 3. Жәмшит Қазбеков, 4. Ерғұлай Аға-

ев, 5. Серікбай Ақаев, 6. Вадим Чайкин, 7. Ташболатбек Нарботабеков, 8. Ғалімхан төре, 9. Нәзір Төреқұлов, 10. Шаһмардан Қапсаламов; Әмудариядан: 1. Мұстафа Шоқаев, 2. Ғабдірәсул Мәмбеев, 3. Ғайса Қашқынбаев; Бөкейден: 1. Бақтыгерей Құлманов, 2. Уәлидхан Танашев, 3. Батырхайыр Ниязов (Бұл жерде кейбір адамдардың кім екенін білгенімше айтып өткен жөн болар. Биахмет Сәрсенов семинария бітірген, Шығыс Алашордада министр болған. Есенғали (Есен) Тұрмұхаммедов Ақтөбе уезінде болыс болған, екі кластық училищені бітірген, бірақ сауатты, іскер, шешен адам еді, Уақытша үкіметтің комиссары Әлиханға көмекші болып қызмет істеген. Тел Жаманмұрынов инженер, Ырғыз ауданынан, кеңес өкіметі тұсында республикалық жоспарлау комитетінде қызмет істеді. Ғобайдолла Әлібеков Оралдан, Әлиасқар Әлібековтың ағасы, семинария бітірген, ертерек қайтыс болған. Ғобайдолла Бердиев Атыраудан. Қазандағы мал дәрігерлері институтын 1906 жылы бітірген. Ибраһим Жайнақов Алматыдан, осында гимназия бітірген, губернатордың тілмашы болған, кейін Қытайға қашып кеткен. Отыншы Әлжанов — туған жері Зайсан маңы, Омбыда учительская семинария бітіріп, бала оқытқан. Патша өкіметіне қарсы үгіт жүргізгені үшін түрмеге қамалып, кейін бес жылға Жетісуға жер аударылған, 1918 жылы сол Лепсі маңында қайтыс болған. Түбек Есенғұлов Қазанда мал дәрігерлері институтын бітірген. Садық Аманжолов — Алматыдан. Қазан университетінің заң факультетін 1910 жылы бітірген. Садық Өтегенов — Сырдариядан, учитель. Сегізбай Айзунов — Сырдариядан, семинария бітірген учитель. Қоңырқожа Хожықов — Сырдариядан, белгілі суретші, режиссер Құлахмет пен Сұлтанахметтердің әкесі, учитель. Вадим Чайкин — Ташкенттен, Мұстафа Шоқаевтың жақсы жолдасы. Ғабдірәсіл Мәмбеев семинария бітірген, кейін Қазақстанда Заң халық комиссары болған).

Съезд қазақ халқының өз алдына саяси партиясы болуды тиіс көріп, бұл партияның жобасын жасауды “Шура-и-исламға” сайланған қазақ уәкілдеріне тапсырған. Партияның негізі “демократическая, федеративная парламентарная республикаға құрылмақ (қазақ сөзі жетпегендіктен съезд біраз терминдерді орысша алған. — *Ғ.А.*) Жобаны кейін Құрылтайға жиналған қазақ депутаттары қарап, бекітеді”, деген.

Сонымен, бұл съездің бітіргені шамалы, өзі съезд де емес, жай

бір мәслихат сияқты, Құрылтайға ұсынылғандардың біразы, сірә сырттан аталған ба деймін. Партия әлі құрылмаған, құру керек деп жобасын жасау ғана тапсырылған. Дегенмен сол кездегі азаматтардың бұл еңбегіне дұрыс баға бере білуіміз керек.

Осының артынан 20 тамызда Ақтөбеде өткен Торғай облысы съезінің қаулысы бойынша жасалуға тиісті партия программасының әлі жасалмағаны айтылады, партиямыздың аты “Алаш” болсын дейді.

Сібір халқы да съезд шақырып, онда өз алдына автономия мәселесі қойылған екен, олар қазақтарға бірігіп автономия болайық дейді. Орынборда 10—16 қыркүйекте өткен қазақтар мен орыстардың съезінде сібірліктердің съезіне Ғ. Бөкейханов, Есен Тұрмұхаммедов, орыстардан Гаврилов пен Колонтаевский делегат болып сайланған. “Қазақ” газетінің 1917 жылы 14 қарашадағы санында: майдандағы әскерлер қару-жарағымен қайтып жатыр. Жаяу әскер көзі көр, олар большевиктер жағында, атты қазақ халық жағында. Қаруымен қайтқан әскерлер елді талай бастайды. Атты қазақтар өзін-өзі қорғай алады, ал қаруы жоқ қазақ сорлайды. Жазда болған қазақ съезінде осы анархия болатын хәуфі сездіріліп, қазақ милициясын көбейту керек деген сөз қозғалып еді. Тез милиция құрып, елді большевик жолындағы адамдардың зорлығынан қорғау керек, қазақ, қырғыз бірігуі керек. Екінші, Рүсия іштен іріп-шіріп, тігісінен сөгіліп, пара-пара болып кетуі ихтимал, ондай жағдайда не істеуіміз керек? Осыны қазақ, қырғыз болып ақылдасуымыз керек. Сондықтан қырғыз, қазақ бар жерлердегі әр уезден екі ақсақалдан, әр облыстық комитеттен екі зиялыдан шақырып отырмыз. Съезд 5 желтоқсанда Орынборда болмақшы. 5 желтоқсанда Орынборда атты қазақтардың да съезі болады. Қару-жарақты олар берер деген үміттеміз. Съезге шақырушылар: Ғ. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, А. Бірімжанов, Сағындық Досжанов (учитель, Аққағаздың ағасы. — Ғ.А.), Жанұзақ Жәнібеков, Файзолла Ғәлімжанов, Камалетдин Арынғазиев (Қазанда семинария бітірген), Ғабділхамид Жүндібаев (студент), Ғазымбек Бірімжанов (бұл кісі кейін Алаш үкіметінің Башқұрт үкіметі жанындағы Баймақта елшісі болған). Осы мазмұндағы телеграммаға қол қойғандар: қазі Ғұмар Қарашұлы, қазі Хайыршаһ Ахметжанұлы, қазі Ғобайдолла Ишмұхаммедұлы, Ахмед ишан Оразайұлы, Хожаахмед Оразайұлы, Қорғанбек Бірімжанұлы, Жалмұхаммед Жанқожаұлы, Шаһкәрім

Құдайбердіұлы, Жүсіпбек Басығараұлы, Мұстафа Шоқайұлы, Халил, Жанша Досмұхаммедовтер (бұлар ағайынды кісілер емес), Уәлидхан Танашев, Бақтыгерей Құлманов, Жанқожа Мергенұлы, Ишанғали Арабайұлы (қырғыз), Ораз Тәтиұлы, Шонан ақсақал, Отарбай хәжі Қондыбайұлы, Ахмедкерей Қосуақов (Ақтөбе уезінен, болыс, орысша екі кластық училище бітірген), Нұрлан Қияшұлы, Нұрмұхаммед Сағынайұлы, Шәңгерей Бөкейұлы, Есенғұл Мамаңұлы, тағы басқалары.

“Қазақ” газетінің сол жылғы 21 қарашадағы санында “Алаш” партиясы программасының жобасы жарияланған, онда: “Алаш” партиясы ғаділдікке жақ, нашарларға жолдас, жебірлерге жау... Дінге еркіншілік... Салық әркімнің әл-ауқатына, табысына қарай, байға – байша, кедейге – кедейше салынады” деген. Жобаны жасағандар: Бөкейханов, Байтұрсынов, Дулатов, Елдес Омаров, Е. Тұрмұхаммедов, Ғ. Жүндібаев, Ғазымбек Бірімжанов.

Сол нөмірде Омбы губернаторының бұрынғы тілмашы Мұқан Әйтпенев пен Қабиқов дегеннің Омбыда “Үш жүз” атты социалистік партия аштық деген телеграф арқылы берген хабары басылған (партияның басшысы Көлбай Төгісов. Алдын ала айта кетейік, 1918 жылы 26 көкекте Омбыдағы “Үш жүз” партиясының атқару комитеті Ұлттар Халық комиссариатына партия төрағасы Көлбай Төгісовтың пара алу, провокация жасау жөнінде айыпталып түрмеге қамалғаны туралы телеграмма берген).

Революциядан кейін қазақ зиялылары көбінесе екі орталықта — Орынбор мен Ташкентте топталған еді. Орынборда “Қазақ” газеті болды, ал Ташкентте Көлбай Төгісов 1916 жылы “Алаш” деген газет шығарып, “Қазақ” газетімен алакөз араз болды. “Алаш” газетін өкімет орындары 1917 жылы жауып тастағаннан кейін Көлбай өзінің әйелі, гимназия бітірген Мәриям Төгісова атынан “Үш жүз” деген газет шығара бастады, бірақ оның да өмірі ұзақ болмады. Көлбай, “Қазақ” газетінің жазғанына қарағанда, Зайсанда ауыл шаруашылығы мектебінде оқыған, сонда сотқа тілмаш болып қызмет істеген, аздап заң жүйелерімен танысып алғаннан кейін “адвокат” болып жүрген, заңсыз адвокат болғанын білген заң орындары қудалаған соң, екі баласы мен әйелін тастап Ташкент жаққа барып, бойдақпын деп Намангандағы белгілі бір адамның әлгі айтқан Мәриям деген қызына үйленген. Бұл жол-жөнекей айтылған сөз, енді негізгі мәселемізге көшейік.

Сол кездерде қазақ азаматтарының бір бөлегі Түркістан ав-

тономиясына, екінші бөлігі Сібір (Юго-восточный союз) автономиясына қосылуды жақтаған көрінеді. Сөйтіп, көзі ашық деген азаматтарымыз да, ниеттері түзу болғанымен, дұрыс бағыт таба алмай жан-жақтарын қарманып, әркімнің аузына бір қарап жүргені байқалады. Әлихан кадет партиясының, оның Орталық комитетінің мүшесі болғаны белгілі (бір кезде Бақытжан Қаратаев та осы партияда болған), бірақ одан өзі шығып қалған. Оның себебін өзі былай дейді: кадет партиясы жер әркімнің жеке меншігінде болсын дейді. Қазақтарға жерді бөліп берсең, олар ана башқұрттар сияқты, ішкі жақтан келген орыстарға сатып, жерлерінен айрылып қалады; екіншіден, кадеттер ұсақ ұлттарға автономия беруге қарсы, ал біз автономия алуды көздейміз. Осы екі себеппен ол партияны тастап шықтым, дейді.

Ұйымдасып көрмеген қазақ зиялылары бостандық жарияланғаннан кейін алғашқы кезде әрқайсысы әр жақта ұйым ашты, олардың көбі ұйым деген аты болмаса, не істеу керектігін өздері де білмеді, жалпы жергілікті жерде мәдени-ағарту жұмыстарынан (сауық кештерін қою, жазба газет шығару, т. с. с.) әрі аспады. Мысалы, Омбыда “Бірлік”, Қызылжарда “Талап”, Ақтөбеде “Жас тілек”, Павлодарда “Ғылым”, Зайсанда “Қазақ жәрдемі”, т. б. ұйымдар болды. Орынборда бір топ қазақ жастары 1917 жылдың жазында “Еркін дала” деген ұйым ашып, “Қазақ” газетінің 17 шілдедегі санында халыққа мынадай үндеу жариялапты: “Бірінші тамызда оқытушылардың Орынборда жиыны болады. Учредительное собрание келіп қалды. Болатын өзгерістің жайын ұйымдасып кеңесуіміз қажет. Оның үстіне, жаңа туған қауымның көптің талқысына салатын сөздері бар. Соның үшін күш біріктіріп қызмет етуге сендерді біз шақырып күтеміз. Біріксек — береке туар. Қауымды құрушылар: Әсфандияр Кенжин, Нәзір Төреқұлов, Тел Жаманмұрынов, Шаһмардан Қапсаламов, М. Сейдалин, Хайретдин Болғанбаев, А. Байгурин, Мырзағазы Есполов. “Еркін дала” қауымының адресі мынау: Орынбор, “Қазақ” редакциясы, Н. Төреқұловқа”.

* * *

1917—1919 жылдар қалың ел үшін аласапыран жылдар болды ғой. Томаға-тұйық жатқан қазақ халқының көпшілігіне түсініксіз азамат соғысы басталды. Біресе қызылы, біресе ағы күш алды.

Бәріне де азық, мінеріне ат, жем-шөп керек, бәрі де соларды елден талап етеді. Елде маза жоқ. Сондай жағдайда кейбір халықтар тырбанып автономия жариялады. 1917 жылы желтоқсанда Башқұрт, Түркістан автономиялары құрылды, Сібір сепаратистері Оңтүстік союз автономиясын жариялап, оның басшысы белгілі Потанин қазақтарды соған қосылуға шақырып жатты. Солармен қатар қазақтар да автономия жариялау мақсатымен съезд шақырды. 1917 жылы желтоқсан айының 5—13 күндері Орынбор қаласында өткен бұл съезге облыстардан 89 уәкіл келген, шақырылған қонақтар бар және басқаларымен үш жүздей адам қатысқан. Алдымен съезд ел ішіндегі партиялық алалықты жою үшін (бұл мәселе сол кездерде кең орын алған, елді екі жақ қылып бұлдірген болыстыққа, сол кездегі “комитеттерге” сайлануға таласушылар жайында. — *Ф.А.*) бірлікке шақырған үндеу таратылсын... Ашаршылыққа, шапқыншылыққа ұшыраған елге көмекке (түрікпен, Қытайға қашқан қазақтар) бүкіл облыстардан жан басы бір сомнан ақша жиналсын, бұл ақша байға — байша, кедейге — кедейше салынып, мұны жинау жергілікті управаларға тапсырылсын. Пішпек, Әулиеатадағы ашыққан қазақтарға астық тасу үшін Ақмола қазақтары түйелерінің майын берсін. Жызақ облысындағы тәртіпсіздікті (ондағы қазақтар өзара барымталасып жатса керек) тоқтатуды Түркістан автономиясының хükүмәтінен өтінілсін деп қаулы алады. Съезде қаралуға қойылған мәселелер: 1. Сібір, Түркістан автономиясы һәм Юго-Восточный союз; 2. Қазақ-қырғыз автономиясы; 3. Милиция; 4. Ұлт кеңесі; 5. Оқу мәселесі; 6. Ұлт қазынасы; 7. Мүфтилік мәселесі; 8. Народный суд; 9. Аульное управление; 10. Азық-түлік.

Автономия жөнінде: Қазан айында Уақытша хükүмәттің түскенін, Русия мемлекетінде халыққа сенімді һәм беделді хükүмәттің жоқтығын, халық арасы бұзылып, пышақтасып кеткенін, бассыздық күшейіп, бүкіл мемлекет бүліншілікке ұшырап, күннен-күнге халықтың күйі нашарлауын һәм сол бүліншілік біздің қырғыз-қазақтың басына да келуі ықтимал екенін ойлап, бүкіл қырғыз-қазақты билейтін хükүмәт керектігін ескеріп, съезд: “1. Бөкей елі, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Ферғана, Самарқанд болыстарындағы һәм Әмудария бөліміндегі қазақ уездері, Каспий облысындағы, Алтай губерниясындағы іргелес болыстардың жері бірыңғай, іргелі халық

қазақ-қырғыз, қаны, тұрмысы, тілі бір болғандықтан, өз алдына ұлттық-жерлі автономия құрылсын. 2. Қазақ-қырғыз автономиясы “Алаш” деп аталсын. 3. Алаш автономиясының жері, түгі, суы астындағы кені Алаш мүлкі болсын. 4. Алаш автономиясының нizamын Бүкілрусиялық учредительное собрание бекітеді. 5. Ұсақ ұлттардың хұқықтары теңгеріледі, санына қарай мәхкамаларда орын алады, оларға ұлттық мәдени автономия беріледі. 6. Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен уақытша ұлт кеңесі құрылсын, оның аты “Алашорда” болсын. Алаш ордасының ағзасы 25 адам болып, 10 орын қазақ-қырғыз арасындағы басқа халықтарға қалдырылды. 7. Алаш ордасы милиция құруға ижтиһатпен кірісуге міндетті. 8. Алашорда тез уақытта Алаш автономиясының учредительное собранияесі — Құрылтай мәжілісін шақырсын. 9. Съезд Алашордаға тапсырады: а) Ұлт қазынасына қарыз ақша алуға; б) Өзге автономиялы көрші халықтармен одақтасу жайын сөйлесуге, бірақ оның шарттарын Құрылтай бекітеді. 10. Ұлт Құрылтайына Алашорда автономия нizamының жобасын дайындап енгізеді” деген мәселелерді қарайды.

Сөйтіп, автономия екі бауырлас халықтан құрылатын болғандықтан “Алашорда” атанған көрінеді. Автономия жариялауда жұрт екі жақ болып, бір жағы дереу жариялауды, екінші жағы — милиция құрып, Түркістан қазақтарын қосып алғаннан кейін жариялауды қолдайды. Бұлар біріне бірі көнбей, ақыры компромиске келіп бір айдың ішінде әлгі жұмыстарды бітіру, бітпесе де автономия жариялау Алашордаға тапсырылсын. Егер осы мерзімнің ішінде елдің басы бірікпесе, онда һәркім өз күнін өзі көреді, деп қаулы алады (“Қазақ” газеті. № 256. 23 желтоқсан).

Осы газеттің келесі, 257 санында (31 желтоқсан, 1917) “Алаш бірлігі” деген мақалада: “5—13 желтоқсанда съезге жиналғандар автономия туралы тоғыз толғанып, жүректері дірілдеп, буындары қалтырап, бір айдан кейін автономия жариялауға әрең қаулы алды... Бас-басына би болған, қарындастан басқа қасы жоқ болып, қайғысы қара басынан аспай қалып алған, ғәскер десе қатын-баласын тастап қашатын қараңғы халық әлде қайтеді деп толғанды, ақыры сан қайғыны салыстырып келгенде, Алаш ұлының басы құралмай, торғайдай тозып, әркімнің көшіне тіркеліп кеткеннен зор қайғы болмас, Алашқа қаны бірге Алаш ұлынан артық жаны ашыр бауыр табылмас, Алаштап ұран салып, Алаштың туын тіксек,

сүйегінде шақпақтың қуындай¹ жігер, намысы бар Алаштың ұлының шыққан шығын, тартқан бейнетке еті ауырмас деп Аллаға тәуекел қылды” деп жазылды. Не деген өткір, мағыналы, шешен сөз! Бұл енді нағыз Жақаңның стилі екені танылып тұр.

Осыған қарағанда, бастары бірікпеген, қазынасында көк тиыны жоқ, әскер түгіл ең болмаса қылыш асынған милициясы жоқ тақыр отырған олардың автономия жариялау ниеттері дұрыс болғанымен де, ар жағында арқа тірер ешқандай күш жоқ еді. 1917 жылы көкек және шілде айларында өткен съездерде ешқандай партия да, үкімет те құрылмаған, соңғы съезде сайланған “Уақытша ұлт кеңесі” мүшелерінің кейбір белсене кіріскендері, бірі батыста, бірі шығыста (сол кездегі жағдайға және жер шалғайлығына байланысты), онда да бірден емес, арада жарты жылдай мерзім өткен соң, үкімет құрған. “Қазақ” газетінің 1918 жылғы 30 шілдеде шыққан 262-санында Заречная слободада Алашорда хükүмәтінің іске кіріскені туралы телеграмма басылған. Ал 1918 жылы мамырда Оралда өткен қазақ съезінде Жанша мен Халил Досмұхаммедовтер бастаған “Ойыл уәлаятының” уақытша үкіметі (Батыс Алашорда) жарияланған, ол атты казактардан аулақ болу үшін сол жылы 26 шілдеде Жымпиты қаласына барып орналасқан.

Осы жерде желтоқсанда өткен съезде “Уақытша ұлт кеңесіне” сайланған адамдарды таныстырып өткен жөн болар.

Уақытша ұлт кеңесіне сайланғандар: 1. Юрист Уәлидхан Танашев; 2. Доктор Халил Досмұхаммедов; 3. Юрист Айдархан Тұрлыбаев; 4. Юрист Ахмед Бірімжанов; 5. Москва университетінің физика-математика факультетін бітірген Халил Ғаббасов; 6. Юрист Садық Аманжолов; 7. Юрист Мұстафа Шоқаев; 8. Экономист Әлихан Бөкейханов; 9. Юрист Жанша Досмұхаммедов; 10. Инженер Әлімхан Ермеков; 11. Инженер Мұхаммеджан Тынышбаев; 12. Мүстәшрик (шығыстанушы) Бақтыгерей Құлманов; 13. Юрист Жақып Ақбаев; 14. Юрист Базарбай Мәметов; 15. Семинарист Отыншы Әлжанов; кандидаттар: 1. Доктор Ғайса Қашқынбаев; 2. Нұсқабек Якуббаев; 3. Юрист Ережеп Итбаев; 4. Агроном Сатылған Сабатаев; 5. Доктор Есенғали Қасаболатов; 6. Юрист Батырхайыр Ниязов; 7. Юрист Мұқыш Пош-

¹Шақпақ тастан от тұтататын сілтiге қайнатылған мақта.

таев; 8. Юрист Сейілбек Жанайдаров; 9. Юрист Сәлімгерей Нұралыханов; 10. Семинарист Ғұмар Алмасов; 11. Юрист Сейтәзім Қадірбаев; 12. Семинарист Әсфандияр Кенжин; 13. Штабс-капитан Молданияз Бегімов; 14. Қызметкер Есен Тұрмұхаммедов; 15. Мал дәрігері Жәнек Сұлтанаев. Бәрі де білімді адамдар, бірақ осылардың көбі өмірлерін лагерлерде, түрмеде аяқтады.

“Қазақ” газетінің 1917 шілдеде шыққан 236 санында “Сана қайда?” деген мақала басылды. Еліміздің сол кездегі бейқамдығына ызаланып жазылған осы мақаламен оқушы қауымды таныстыра кеткенді мақұл көрдік.

“Бір кезде өткен күнің түс секілді, көрген күнің көр” секілді еді. Баяғыны сағынушы едің, хазіргіге қамығушы едің. “Өттең, тәңрімен” күнің өтті, тілің шықса — үнің шықпады, үнің шықса — тілің шықпады, дүнианы қара тұман басты. Сен бір еріксіз құл едің, талансыз туған сорлы едің, көп зарықтың, көп сарғайдың...

Көзіңнің жасын Құдай иіді. Көзіңнің жасын! Өйткені, жылаудан басқаны білмеуші едің. Қабулы Алладан, қамы кімнен?— десе: бәндеден, дер едің. Қам қылып па едің?— десе: жоқ, дер едің. Жоқ екенін білеміз. Қамдануға уақытың болды ма? Қазақ деген халық едік, Еділ, Жайық, Есіл, Нұра, Ертіс, Орал, Алатау, Алтай мекенің еді. Осылардай ұжмахқа меңзес жерлерің бар еді, хауыз кәусар көлдерің бар еді, ту ұстап, тұлпар мінген ерлерің бар еді, дұшман күндерлік күйлерің бар еді; ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірген билерің бар еді, ел бастайтын көсемің бар еді, сөз бастайтын шешенің бар еді, ақ киізге көтерген хандарың бар еді, бақ-береке ұйымың бар еді, кедейің жоқ, бай едің, төрт түлікке сай едің, сол күндерде арманың бар ма еді? Жоқ секілді еді. Соған да, қазақ, айрылып едің! Одан қымбат нең бар еді?

Мойыныңа бұғалық түсті — бұлқынбадың. Құрық көтеріп еді — қолға тұра қалдың. Арғымақ едің — жабы болдың, жүгенсіз мінді, қақпалап жүрді, ерқашты қылды — көне бердің. Баяғы дәурен көзіңнен бір-бір ұшты, қамықтың, жабықтың...

Көзіңнің жасын Құдай иіді! Қам қылған жоқсың, қам қылуға уақытың болған жоқ, уақытың талас-тартысқа кетті — өз-өзіңнің таласыңа кетті. Елдің көркі ер еді. Біздің қазақтың басшылары тана, моншаққа қызығып, жер жүзінде ешбір халық дәреже көрмеген болыстықты зор абырой, бақыт көріп адасты, таласы қанына сіңді, атадан балаға мирас болып қалды. Ер адасса, ел адасушы еді, ерлеріміз адасып еді, еліміз де адасты, сол адасудан әлі беті

оңға бұрылған жоқ, көздің жасын Құдай иіген уақытта да жөнге түскен жоқ.

Болыстық қалып еді, жақсыларымыз болыстықтың тонын комитетке кигізді. Комитетке председатель, ағза (мүше. — *Ғ.А.*) болу — бұрынғыдай болыс, би болып “ел билеу”, момынға тізе көрсету екен деп адасты. Комитет ашу — бостандықты күшейту жолында халыққа қызмет ету екенін ойламады. Ойласа да дерт кернеп шыдатпай, ауру қалса да әдет қалмады. Бостандық туғалы төрт айдан асты, қазақ арасында комитеттен де өзге зор істер бар екенінен хабары жоқ.

Енді біз қашан жұрт боламыз? Адасуды әлі де қоймасақ, істің түбі неге соғар? Алаштың азаматы, осыны ойлалық!

Қазақтың қазақ заманы бастан кешкеннен кейін біздің атқа мінген жақсыларымыз Алаштың ары үшін, нәсіл-нәсептің қамы үшін өзара алалығын тастап, дұшманға қарсы жол қарап, әдіс іздеген болса, бұл күнде көңіліміз тетігірек, көзіміз ашығырақ болар еді.

Бостандық туды, бұл бостандық бізге көктен түсті. Енді өзіміздің ұйымсыздығымыздан тегін бостандық жемісінен пайдалана алмасақ, “аспаннан шұға жауғанда ұлтарак тимеген құл” болмаймыз ба? Күні ертең земство ашылғалы тұр. 17 қыркүйекте учредительное собрание сайлауы. Ауылдық комитеттерге таласып, төрт айда жұмыстың төрттен бірін бітіре алмағанда, бір күннің ішінде бітуге тиіс Учредительное собрание сайлауы қалай болар? Басымыздан қешіріп отырған заманымыздың қалпы бұл. Мынау әлі бұғанасы бекімеген, буыны қатпаған бостандық! Мұның бәрін ойлаған адам ішкен асын жерге қояды, шырт ұйқыдан шошып оянады. Жалғыз қазақ... Қайғысыз біздің қазақ.

Бұл бостандықты әперген ерлерге ат салмасақ, бізді олар кім дер? Бұл бостандықтан айрылсақ, көрген күніміз не болар? Сана қайда?

Ардақты ақсақалдар! Атқа мінген ағалар! Ел билеген жақсылар! Талас-тартысты қойыңдар, мынау болғалы тұрған зор істерге қамданыңдар! Ынсапқа қайтыңдар! Құдайдан қорқыңдар! Жұртты ойлаңдар! Нәсіл-нәсептің көз жасына қалып жүрмендер!”

Қандай жаны ашыған, жүректен шыққан сөз! Өттең, осы күнгі жастарымыз сол кездердегі газет, журналдарда бұрынғы араб әрпімен басылған құнды мақалаларды оқи алмайды, бұл да біздің сорымыз.

Бұрыннан келе жатқан үкімет жұрнағы, қалыптасқан саяси партиясы жоқ, басы бірікпеген, араларында рушылдық талас қалып алып қалған көшпелі елдің ат төбеліндей ғана зиялыларына аласапыран кезде бас-аяғы жинақы партия, үкімет құра қою қайдан оңайға түссін, олар түгіл, сол кезде Петроградта тіс қаққан саясатшылары бар орыс халқының өзі де мықты үкімет құра алмай, бірінен соң бірі құлап жатты.

Ал енді, Ахаңның сөзімен айтқанда “киіздей шала басып қарпылмаған” Алаштың өзі сол қым-қиғаш заманда құрылмай жатып быт-шыт болып, Шығыс Алашорда, Батыс Алашорда болып, бір бөлегі Торғайда қалып, ыдырап аяғынан тозды. Шығыс пен Батыс Алашорда арасында байланыс болмады, өйткені, жер шалғай, қолдарында байланыс құралдары жоқ еді. Олар елді сол кездегі аласапыраннан қорғаймыз деп милиция ұйымдастырды, сонда шығыста үш мың, батыста екі мың, Торғайда жетпіс адам болған. Бұрын әскер тәртібін көрмеген, қолдарына қамшыдан басқа құрал ұстамаған, басым көпшілігі сауатсыз қазақ жігіттерінен қапелімде қайдан саналы, сайлы жауынгер шыға қойсын. Батыстағы жігіттер бір қарындары ашқан күні тарап қашып та кетіпті. Оның бержағында, ақтарға сенім артып жүрген Алашқа сол ақтардың өзі де кісі есебіне алмай, дұшпандықпен қараған көрінеді. Колчактың “Алашты жою керек” дегені көпшілікке мәлім. Әлихан Бөкейханов пен Әлімхан Ермеков “Омбының билеушісіне” (правитель Омский) сөйлесу үшін барғанда Колчак бұларды қабылдамаған, тек бір полковнигі ғана сөйлескен. Сол жолығудың стенограммасын оқыған басқа бір полковник Әлімханның: біз өз атымыздан емес, алты миллион қазақ халқының атынан сөйлейміз деген жерінің тұсында: “Громко сказано!” деп сықақтап жазып қойыпты (“Алашорда в документах”). Торғай облысының басқарушысы 1919 жылы 17 мамырда Ішкі істер министріне жазған хатында былай дейді: “Ішкі істер министрі мырзаға... Алашорда үкіметінің іс-әрекеті, әсіресе тұтқындарды Қостанайға жібермей, Атбасарға жібергендері (Таранның отрядын айтады. — *Ғ. А.*) маған күдікті көрінеді, өйткені, Алашорданың облыстық және уездік уәкілдері өткен жылдың аяғында да, биылғы жылдың басында да өзімшілдік жасап, уезде (Қостанайда. — *Ғ. А.*) билікті қолдарына алуға талаптанған еді... Осыларды ескере оты-

рып, Алашорданың облыстық және уездік мекемелерінің хұқықтары мен міндеттерін және солардың әрекеттерін бақылау тәртібін тез арада белгілеп берулеріңізді өтінемін. Торғай облысының басқарушысы қызметін атқарушы” (қолы анық емес).

1918 жылы Жаңасемейде қару-жарақсыз қазақ жігіттерін Қази Нұрмұхаммедов деген, бұрын мұғалім болған жас офицер әскери жүріс-тұрысқа үйретіп жатқанында ақтардың он шақты атты солдаттары мен офицері келіп қарап тұрады да, біреуі қазақ жігіттерінің басынан асыра мылтық атады. Жігіттер тым-тырақай қаша жөнеледі. Қазақ офицері ақтарға келіп: “Бұларың не?” дегенде, олар Қазиды да атып тастады. Қазидың қабірінің басында Шәкәрім ақсақалдың жүрек сезімінен шыққан сөзі мен Мыржақып ағаның өлеңі жұрттың есінде бар шығар.

“Алашты” жамандаған кісілердің “олар ақтармен одақтас болды” дегендегі “одақтастарының” түрі әлгідей. Шындығында “Алаш” пен ақтардың арасы жақсы болмаған, тек амалсыздан ғана “сен жақсы, мен жақсымен” жүрген. “Алаштың” көздеген мақсаты ағынан да, қызылынан да аулақ, өз алдына бөлініп шығу ғой. “Қазақ” газетінің 1917 жылғы 21 қарашадағы 251-санында Сібір автономиясына қосылу жайын айта келе: “Біз ойладық, әуелі Сібірге сүйеніп, тасымалдап жалғасып зор мемлекет күрмеуінен құтылып алып, отау болып, соңынан бөлінелік” деп жазған. Міне, олардың түпкі ойлары осы болатын.

1918 жылы наурыздың аяқ кезінде Жанша мен Халил Москваға барып, қазақ халқына өз алдына автономия беру жөнінде Ленин мен Сталинге сөйлесті, келесі (2 көкек) күні Ленин мен Сталин Семейдегі Әлихан, Халил (Фаббасов) және Әлімханмен осы мәселе жөнінде төте сым (прямой провод) арқылы сөйлесті. Бірақ бұлардың екі тобының да анық қалай сөйлескені белгісіз (ол жайлы Москвадағы бұрынғы партия архивінде деректер болуға тиіс). Шығыс Алашорданы Колчак 1918 жылы қазан айында, өзіне қараған жердегі басқа автономиялармен қоса, жойды. А. Байтұрсыннов 1919 жылы 24 шілдеде Кирревкомның мүшесі болып Лениннің қолынан мандат алды. Батыс Алашорданың басшысы Жанша 1919 жылы 21 желтоқсанда Орынбордағы Кирревкомға құпия хат жазып, онда атты казактардың қыспағына қарамастан Алаш солдаттарының қызылдарға қарсы соғыспағанын, қазіргі кезде ақтардың Алашқа анығынан сенбей қарап, қысымын күшейтіп отырғанын, сондықтан Түркстан майданының Оралдағы әскери-

революциялық кеңесінің мүшесі Лежава-Мюратпен хабарласып, ақтарға қарсы бірігіп әрекет жасап, қазақ даласын ақтардан тезірек тазартуды өтінгенін хабарлайды, өзара келісіп сөйлесу үшін ревкомның бір адамын жіберулерін өтінеді. Өз тарапынан Орынборға Сисенғали Шектібаевты (бұрын учитель болған) жібереді. Кирревкомнан бұларға Нысанғали Бегімбетов келеді (“Алашорда в документах” деген кітапта екі арада Кенжеғали Ғабдуллин жүрді деген, архивте оның аты жоқ, бірақ бұрын мұғалім болған, өлең кітаптары шыққан Кенжеғали 1937 жылы осы отқа күйді).

Батыс Алашорда Қызыл Армияның Ойыл қаласына келген татар атқыштар полкының командирі Мәулюдов пен комиссары Қасымовқа астыртын адам (Сағыз уездік сотының төрағасы Шәріп Сейтеков пен Ойыл сотының мүшесі Жұбекен Тілеубергенов, екеуі де учитель болған адамдар) жіберіп сөйлесіп, Қызылқоғандағы ақтардың генерал Акутин бастаған бригадасын штабымен қызылдарға ұстап берген. Бұл жөнінде татар полкының командирі 3-нші Түркістан атты дивизиясының бастығына жазған докладнойында “Қызылқоғандағы Алашорда отряды біздің нұсқауымыз бойынша 1919 жылы 27 желтоқсанда таң алдында білдірмей шабуыл жасап, Илек корпусының барлық штабын, бастығы корпус командирі генерал Акутинді, оның көмекшісі полковник Марковты, штаб бастығы Шадринді, полковник Ершовты қарусыздандырып ұстап алды. Біздің отряд Қызылқоғаға 28 желтоқсанда кірді” деп хабарлайды. Батыс Алашорданың қызылдарға берілгені жөнінде майдан қолбасшысы М. Фрунзе 1919 жылы 21 желтоқсанда Ленинге берген телеграммасында: “...Военное значение Алашорды ничтожно, политическом и экономическом их сдача важна, закрепляя за нами весь степной район до берегов Каспия” дейді.

* * *

Сонда “Алашорда” іс жүзінде 1918 жылдың ортасынан 1919 жылдың аяғына дейін, бас-аяғы жыл жарымдай ғана өмір сүрген. Жоғарыда көрсетілгендей, саны аз, соғысуға тиісті дайындығы, тәжірибесі, жөнді қаруы да жоқ, біреуі мағрибте, біреуі машриқта жүрген шағын күшпен (ол әскер де емес, милиция — шілде айында өткен съездің қаулысында: дайымы әскер орнына халық

рып, Алашорданың облыстық және уездік мекемелерінің хұқықтары мен міндеттерін және солардың әрекеттерін бақылау тәртібін тез арада белгілеп берулеріңізді өтінемін. Торғай облысының басқарушысы қызметін атқарушы” (қолы анық емес).

1918 жылы Жаңасемейде қару-жарақсыз қазақ жігіттерін Қазим Нұрмұхаммедов деген, бұрын мұғалім болған жас офицер әскери жүріс-тұрысқа үйретіп жатқанында ақтардың он шақты атты солдаттары мен офицері келіп қарап тұрады да, біреуі қазақ жігіттерінің басынан асыра мылтық атады. Жігіттер тым-тырақай қаша жөнеледі. Қазақ офицері ақтарға келіп: “Бұларың не?” дегенде, олар Қазиды да атып тастады. Қазидың қабірінің басында Шәкәрім ақсақалдың жүрек сезімінен шыққан сөзі мен Мыржақып ағаның өлеңі жұрттың есінде бар шығар.

“Алашты” жамандаған кісілердің “олар ақтармен одақтас болды” дегендегі “одақтастарының” түрі әлгідей. Шындығында “Алаш” пен ақтардың арасы жақсы болмаған, тек амалсыздан ғана “сен жақсы, мен жақсымен” жүрген. “Алаштың” көздеген мақсаты ағынан да, қызылынан да аулақ, өз алдына бөлініп шығу ғой. “Қазақ” газетінің 1917 жылғы 21 қарашадағы 251-санында Сібір автономиясына қосылу жайын айта келе: “Біз ойладық, әуелі Сібірге сүйеніп, тасымалдап жалғасып зор мемлекет күрмеуінен құтылып алып, отау болып, соңынан бөлінелік” деп жазған. Міне, олардың түпкі ойлары осы болатын.

1918 жылы наурыздың аяқ кезінде Жанша мен Халил Москваға барып, қазақ халқына өз алдына автономия беру жөнінде Ленин мен Сталинге сөйлесті, келесі (2 көкек) күні Ленин мен Сталин Семейдегі Әлихан, Халил (Фаббасов) және Әлімханмен осы мәселе жөнінде төте сым (прямой провод) арқылы сөйлесті. Бірақ бұлардың екі тобының да анық қалай сөйлескені белгісіз (ол жайлы Москвадағы бұрынғы партия архивінде деректер болуға тиіс). Шығыс Алашорданы Колчак 1918 жылы қазан айында, өзіне қараған жердегі басқа автономиялармен қоса, жойды. А. Байтұрсынов 1919 жылы 24 шілдеде Кирревкомның мүшесі болып Лениннің қолынан мандат алды. Батыс Алашорданың басшысы Жанша 1919 жылы 21 желтоқсанда Орынбордағы Кирревкомға құпия хат жазып, онда атты казактардың қыспағына қарамастан Алаш солдаттарының қызылдарға қарсы соғыспағанын, қазіргі кезде ақтардың Алашқа анығынан сенбей қарап, қысымын күшейтіп отырғанын, сондықтан Түркстан майданының Оралдағы әскери-